Gemeente Bergen op Zoom

Archeologische Rapporten

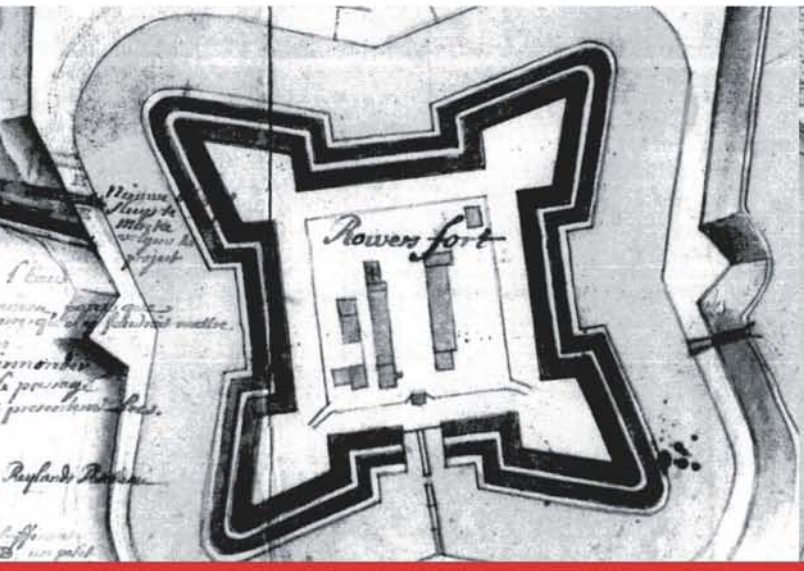

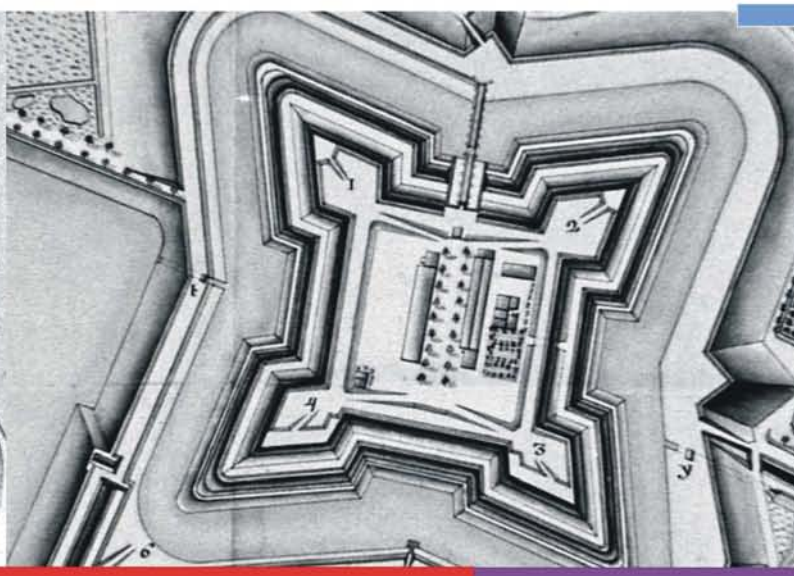

Inventariserend veldonderzoek “terre” van Fort de Roovere

13

Inventariserend Archeologisch Onderzoek

“Terre van Fort de Roovere”

Een inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven naar de resten van bebouwing op het “terre-plein” van het Fort de Roovere in Halsteren, gemeente Bergen op Zoom

Marco Vermunt
Februari 2009

Administratieve gegevens

Gemeente:	Bergen op Zoom
Plaats:	Halsteren
Toponiem:	Fort de Roovere, Schansbaan/Ligneweg
Coördinaten:	nw. 079.511 / 393.958 no. 079.603 / 393.933 zw. 079.478 / 393.868 zo. 079.575 / 393.840
Kadastraal perceel:	HSR00 B817 en B1386
Opdrachtgever:	Gemeente Bergen op Zoom, projectbureau SROB.
Uitvoerder:	Gemeente Bergen op Zoom, bureau Vergunningen en Handhaving, cluster Monumenten en Archeologie. Jacob Obrechtlaan 4, 4611 AR Bergen op Zoom
Bevoegd gezag:	Gemeente Bergen op Zoom
Opgravingsperiode:	23 oktober 2008 – 4 november 2008
Objectcode:	FDR
OM – nummer:	33588
Perioden:	NTA t/m NTC
Complextype:	Verdedigingswerk; aarden fort met militaire bebouwing en bewoning

Vondsten en documentatie bevinden zich in het gemeentelijk archeologisch depot van Bergen op Zoom.

Het veldwerk werd uitgevoerd door Alexander van der Kallen en Marco Vermunt, samen met vrijwilligers Gerry de Kort en Piet Backx.
De inmetingen werden gedaan door de afdeling landmeten van de gemeente Bergen op Zoom.

De leden van de Stichting In den Scherminckel hebben gewerkt aan het reinigen, nummeren en restaureren van de vondsten.

Met dank aan David Ross van de Stichting Menno van Coehoorn voor informatie uit het Nationaal Archief, en aan Bruno Janson voor het digitaal overzicht van de detectorvondsten.

Inhoud

1. Aanleiding voor het onderzoek pag. 4
2. Geschiedenis van Fort de Roovere pag. 5
3. Ligging en grondgebruik pag. 9
4. Eerdere waarnemingen pag. 11
5. Aanpak van het onderzoek en onderzoeksvragen pag. 11
6. De sporen pag. 13
7. Conclusies pag. 19
8. Beantwoording van de onderzoeksvragen pag. 21
9. Aanbevelingen pag. 22
10. Literatuur pag. 23

11. Bijlagen:

1. Afbeeldingen van enkele vondsten pag. 24
2. Vondstenlijst pag. 25

1. Aanleiding voor het onderzoek

De aanleiding van het onderzoek is het plan tot herstel van de West-Brabantse Waterlinie, dat door de gemeente Bergen op Zoom in samenwerking met een achttal partners in een convenant wordt gerealiseerd. De doelstellingen zijn: "het beter in beeld brengen van de West-Brabantse Waterlinie als geheel en de te onderscheiden onderdelen daarvan alsmede het verbeteren van de beleving van de cultuurhistorische waarde, de landschappelijke en ecologische kwaliteit en het recreatieve gebruik; een en ander door partijen te bevorderen via te concretiseren 'samenhangende' beheer- en ontwikkelingsplannen."

De plannen leidden tot een eerste fase van ingrepen, die eind 2008 van start ging. Ze omvatten het uitdunnen van de dichte begroeiing op Fort de Roovere en langs de Ligneweg tussen de forten De Roovere en Pinssen. Daarna zullen de onderdelen van de aardwerken worden hersteld of beter gevisualiseerd met als voorbeeld hun toestand in het midden van de 18de eeuw. Hiervoor is al eerder een archeologisch bureau- en veldonderzoek verricht, gericht op de vraag in hoeverre de huidige staat van de aardwerken afwijkt van de situatie in de 18de eeuw. Dit rapport is in 2008 gereedgekomen.[1]
Een van de conclusies in het rapport luidt, dat de hoofdwerken van het Fort de Roovere sinds 1784 nauwelijks veranderd zijn. Door middel van laser-altimetrie kon worden vastgesteld dat de aardwerken met de geschutsstellingen en walkanten nog vrij gaaf aanwezig zijn. Tijdens het veldonderzoek zijn ook metingen gedaan op de terre van het fort. Dat gaf als resultaat, dat het maaiveld ter plaatse sinds de 18de eeuw niet noemenswaardig veranderd is.

Een van de vervolgfasen in het verbeteren van de beleving van de cultuurhistorie van de Waterlinie zal bestaan uit het herinrichten van de terre (het middenterrein) van Fort de Roovere. Daarbij wordt gedacht aan een ruimte voor recreatieve en educatieve doeleinden. De historie van het fort en de linie als geheel staat daarbij centraal.
De belangrijkste vraag luidt, in hoeverre er in de ondergrond van de terre sporen van het militaire verleden van het fort bewaard zijn gebleven: soldatenverblijven, officierswoningen, kruit- en voorraadkamers, etcetera.
De tweede vraag luidt, of deze resten gebruikt kunnen worden om de geschiedenis van het fort inzichtelijk te maken aan de bezoeker, door middel van visualisatie of andere technieken.

Om antwoorden op deze vragen te krijgen, heeft het cluster Monumenten en archeologie van de gemeente Bergen op Zoom in oktober 2008 een Inventariserend Veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P) uitgevoerd op de terre van het Fort De Roovere.
Het doel van dit onderzoek was het vaststellen van de aard en de kwaliteit van de bebouwings- en bewoningssporen op de terre.
Het vooronderzoek onderscheidde zich van de gebruikelijke indicatieve archeologische onderzoeken in die zin, dat de terre niet bedreigd wordt door bodemingrepen, maar dat de archeologische sporen juist bewaard moeten blijven en moeten kunnen dienen ter visualisatie of zelfs reconstructie van het militaire verleden van het fort en zijn omgeving. Daarbij is het van belang hun ligging en gaafheid in kaart te brengen, zonder ze bij het onderzoek aan te tasten.
Het onderzoek bestond uit het verwijderen van de teelaarde en het blootleggen en documenteren van sporen. Het was dus zo veel mogelijk non-destructief van aard.

[1] Vermunt, 2008.

Afb.1. Topografische kaart 1:25.000 met aanduiding van het onderzoeksgebied

2. Geschiedenis van Fort de Roovere

Fort de Roovere is een aarden verdedigingswerk, dat deel uitmaakte van de verdedigingslinie tussen Steenbergen en Bergen op Zoom. Deze linie werd in 1628 aangelegd en bestond uit een combinatie van inundatieterreinen en verdedigbare stellingen in de vorm van schanzen en forten, gelegen tussen de vestingwerken van Bergen op Zoom en Steenbergen. Van de drie forten Moermont, Pinssen en De Roovere is de laatstgenoemde de grootste en tevens de best bewaarde.
De historie van Fort de Roovere is in eerdere studies al uitgebreid belicht. Het fort is genoemd naar Pompejus de Roovere, gedeputeerde van Holland. Aanvankelijk was het een rechthoekig gebastionneerd fort met voorwerken. Volgens de kaart van Franciscus van Schoten (1629) had het fort een hoornwerk en een redoute, waarvan zover bekend geen sporen bewaard zijn. In de 18de eeuw had Fort de Roovere aan de oostzijde een kleine redan en aan de zuidoostzijde een getenailleerd werk in de vorm van een vierpuntige ster (de zogenaamde 'ster van Eggers'), dat noordwaarts aansloot op een drietal vooruitgeschoven punten. Aan de noordoostzijde van het fort lag nog een omgrachte redoute, die later in de nieuwe tenaille werd opgenomen.

De voorwerken werden volgens plan van 1779 buiten werking gesteld en vervangen door een grote getenailleerde wal met gracht. Die kwam gereed in 1784. Het voorwerk met de tenaille is thans nog gedeeltelijk aanwezig. Een andere belangrijke wijziging was het slechten van de keelzijde van het fort zelf. De zuidelijke en noordelijke grachten bleven daarbij wel geheel open, alleen de westzijde werd gedempt.

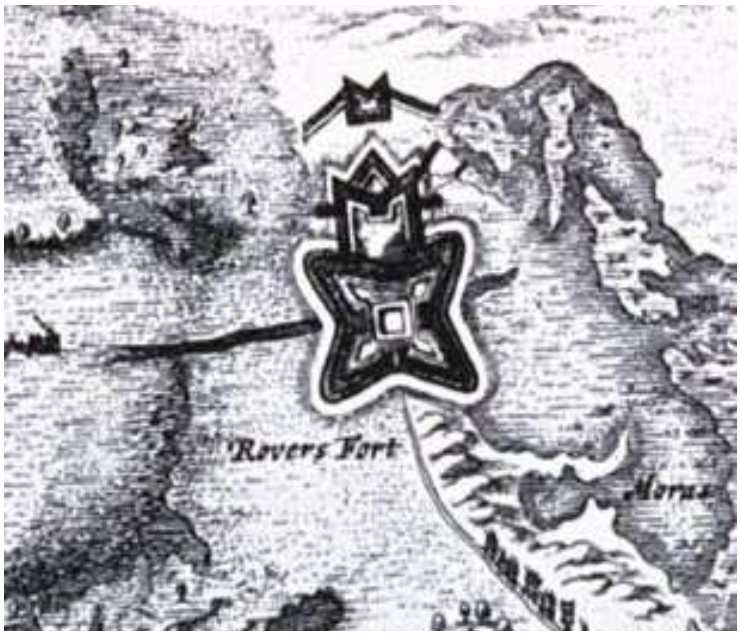

Afb.2. Fort de Roovere met hoornwerk en redoute in de 17de eeuw. Het noorden is links.

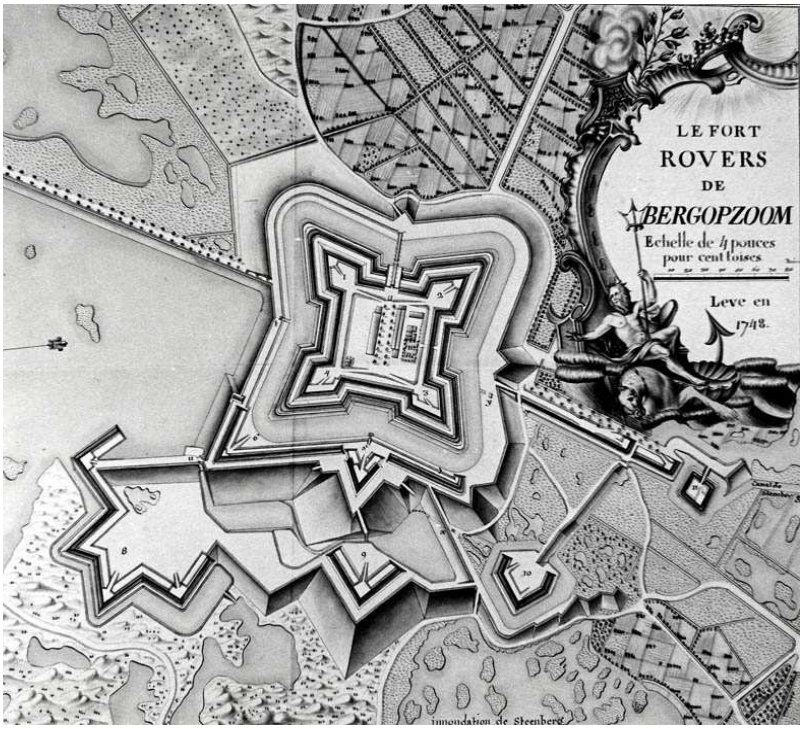

Afb.3. Fort de Roovere in het midden van de 18de eeuw (MHC KM209). Het noorden is rechts.

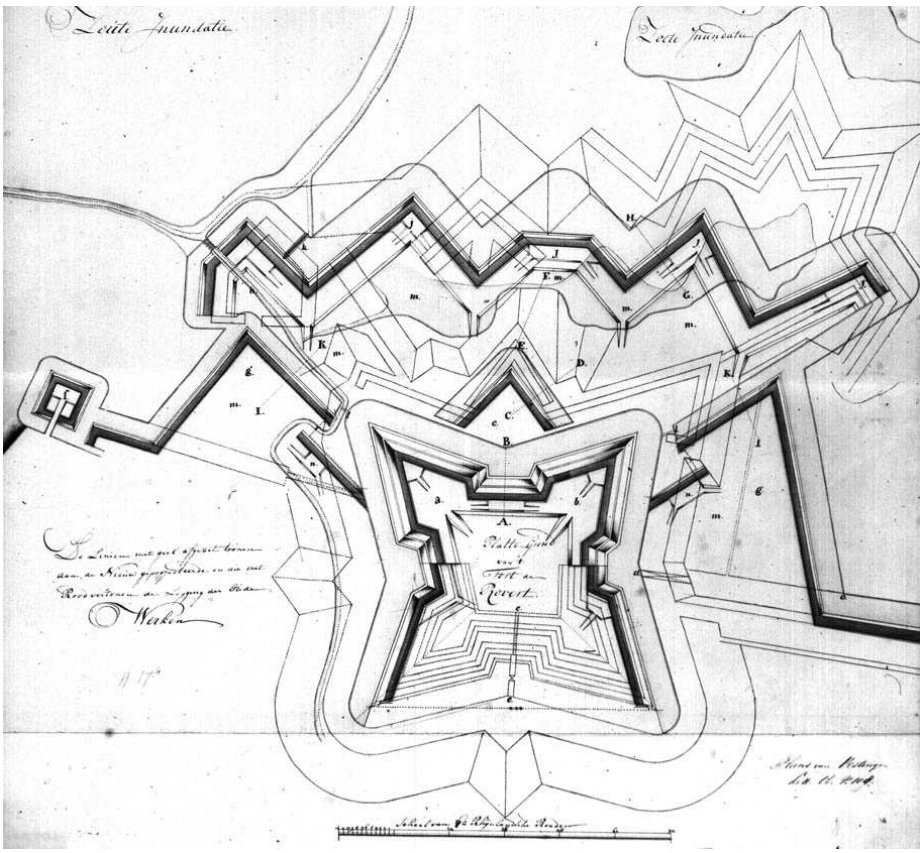

Afb.4. Kaart uit het Nationaal Archief, OPV 112 (detail): de geplande wijzigingen van 1779 voor Fort de Roovere. Het noorden is links.

Van het fort bestaan veel tekeningen die de situatie in de 17de en 18de eeuw weergeven. Gegevens over de inrichting van de terre zijn tamelijk schaars. De terre of binnenplein meet ruim 100 bij 100 meter. Op tekeningen uit de 17de eeuw staan geen details zoals bebouwing afgebeeld.
Een van de eerste tekeningen met bebouwing op Fort de Roovere, niet schematisch aangeduid maar gedetailleerd, dateert van omstreeks 1759 (NA OPV B119) en behoort bij het bestek om de liniewal tussen de forten te veranderen. Twee langgerekte gebouwen staan in oost-westelijke richting parallel aan elkaar op de terre. Een nog nauwkeuriger afbeelding dateert van 1748 (zie afbeelding 5): het fort heeft een toegang aan de westzijde via een klein poortgebouwtje, dat uitkomt op een grote met bomen geflankeerde laan over de terre. Aan weerszijden staan lange smalle gebouwen, die geïnterpreteerd kunnen worden als soldatenbarakken. Tegen de noordelijke zijde van de terre staan enkele rechthoekige gebouwtjes met tuinen ernaast. In de zuidoostelijke hoek bevindt zich een klein gebouw, waarschijnlijk kruithuis of depot, en in de noordwestelijke hoek staat nog een gebouw. Verder is op deze kaart nog een poterne te zien in de noordelijke wal.
Deze indeling wordt vrijwel ongewijzigd herhaald op een kaart uit de het midden van de 18de eeuw (NA, collectie Hingman, 4VTH 3668). Opvallend is dat op het oostelijke eind van de noordelijke barak een klein blokje is afgezonderd, waarin een kruisje is getekend. Dit werd wel geïnterpreteerd als kapel, aangezien er in 1645 een huwelijk op Fort de Roovere werden gesloten[2].

[2] Belonje, 1955.

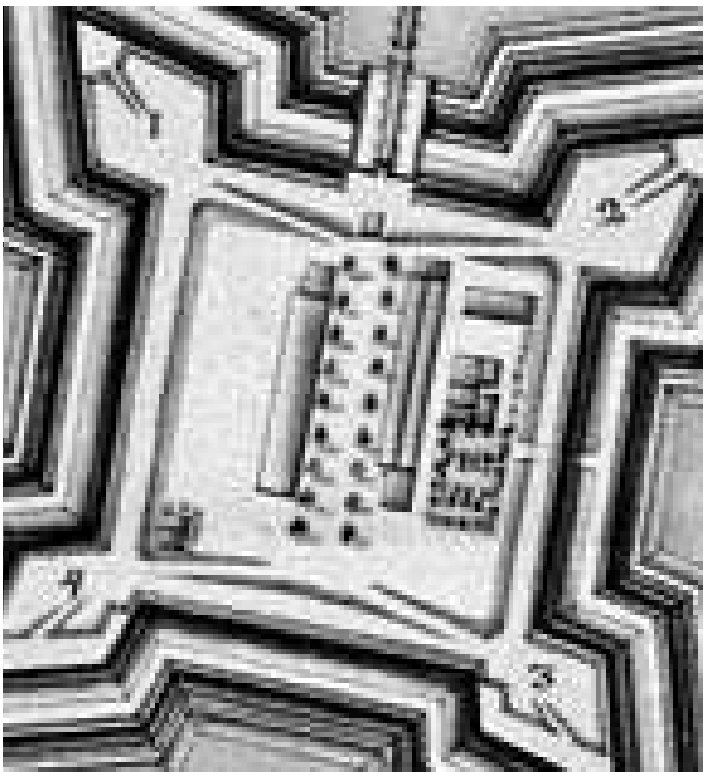

Afb.5. Detail van KM204: de inrichting van de terre in 1748. Het noorden is rechts.

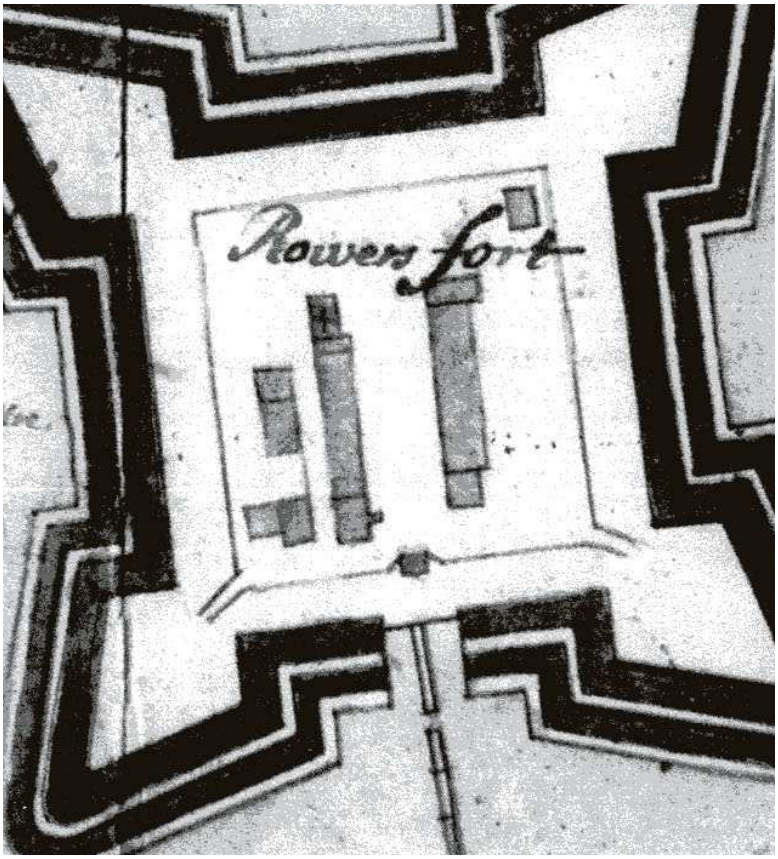

Afb.6. Detail van de kaart uit de collectie Hingman, kort na 1747. Het noorden is links.

Het terrein kwam na 1816 als militair object buiten gebruik. Omstreeks 1850 werden de gronden aan particulieren verkocht. Vanaf die tijd was de terre als akker in gebruik. Het fort werd in 1961 door de gemeente Halsteren aangekocht van particulieren.

Het fort heeft een (semi-)permanente bewoning gekend in de vorm van behuizing van de majoor (of wachtmeester genaamd) en zijn commies, beide vergezeld van hun families, met eventueel nog aanvullende terreinopzichters. In 1691 wordt het fort genoemd in de rij van "doode weermiddelen". Troepen waren er alleen gelegerd in tijden van oorlog: vanaf de bouw tot de Vrede van Munster, en in 1747, toen het maandenlang werd belegerd door Franse troepen. Daarna is de linie als geheel diverse malen in staat van paraatheid gebracht door de inundaties in werking te stellen. Voor het laatst gebeurde dat in 1830, tijdens de Belgische opstand. Op het fort zelf waren toen geen troepen meer gelegerd.
Niet alleen tijdens de bouw, maar ook tijdens latere werkzaamheden aan het fort en zijn omgeving, in 1727, 1759 en in de periode 1779-1784, zullen vele arbeiders en soldaten op het fort verbleven hebben.
Uit het gemeentelijk archief van Bergen op Zoom zijn vrijwel geen gegevens bekend die inzicht geven in de bebouwing van het fort. Het was bovendien als militair object niet voor de gewone burger toegankelijk. Nader onderzoek in het Nationaal Archief zou misschien nog meer informatie op kunnen leveren.

3. Ligging en grondgebruik

Fort de Roovere werd aangelegd op een natuurlijke hoogte in het dekzand. In het westen strekt zich een laagte uit, die ooit met veen was bedekt. Ook aan de zuid- en zuidoostzijde van het fort bevinden zich lage terreinen: laagtes in het dekzand met een lemige ondergrond, war grote veengebieden lagen. Al die laagtes konden onder water gezet worden.
Het fort diende als versterking op een hoog terrein, dat niet door inundaties te beschermen was (een acces). Met name de zuidoostelijke zijde was gemakkelijk te bereiken door vijandelijke troepen, vandaar dat het fort een uitgebreid voorwerk bezat.
Dit hoge terrein bestaat in feite uit de oostelijke flank van een pleistocene paraboolduin. Het wordt gekenmerkt door zandverstuivingen, die tot in de Nieuwe Tijd actief waren. Op het einde van de 19de eeuw is er bos aangeplant (landgoed Buitenlust).
Uit het onderzoek van 2007 is gebleken dat alleen de top van de hoofdwallen van het fort (de borstweringen) door erosie zijn afgevlakt. De intensieve begroeiing die volgde op de opheffing van het fort als verdedigingswerk, heeft verdere verstuiving tegengegaan.
Topografische kaarten uit de 19de eeuw vertonen geen details van het fort zelf: het was immers een militair object. Pas de topografisch-militaire kaart van 1895 (Bonnekaart) geeft een indruk van de situatie op dat moment: vrijwel het hele fort was toen met bos bedekt. In de noordwestelijke (gedempte) gracht stond een huis. De noordelijke helft van de terre was landbouwgrond, de rest was ook met bomen begroeid.

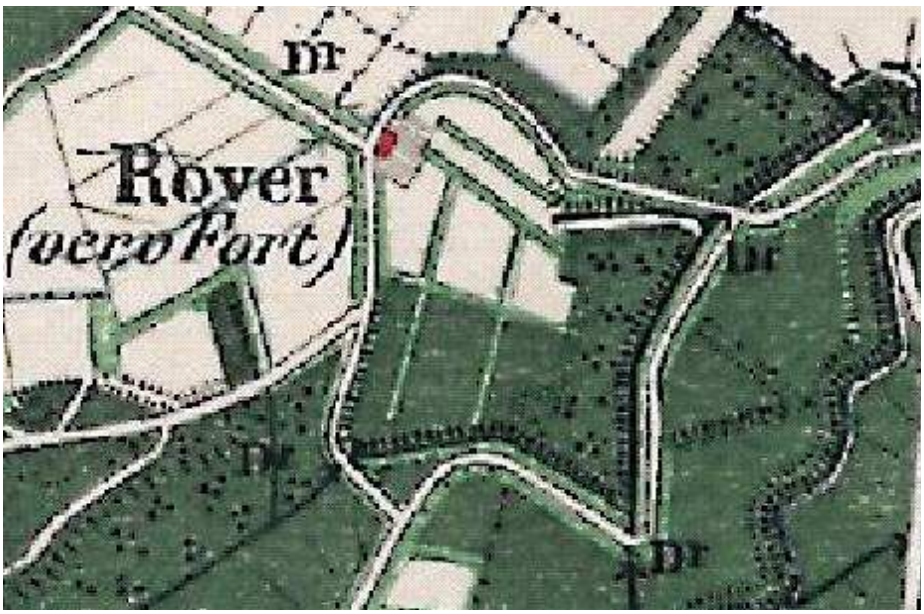

Afb.7. Bonnekaart van 1895 (detail met Fort de Roovere).

In de loop van de 20ste eeuw is ook het zuidelijke gedeelte van de terre als akker in gebruik genomen. Een bomenrij verdeelde de terre en de westelijk daaraan grenzende grond in twee akkers. Sinds 1961 zijn ze gemeentelijk bezit en werden tot 2008 door de gemeente verpacht aan boeren in de omgeving. Er werden aardappelen, maar ook asperges geteeld.

Afb.8. Recente luchtfoto van Fort de Roovere (bron: Google maps)

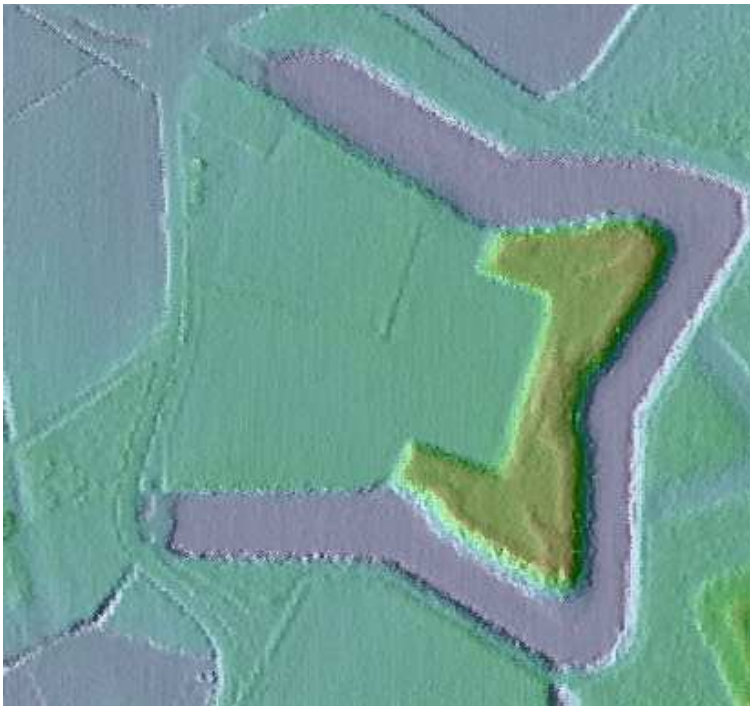

Afb.9. Bewerkte AHN van Fort de Roovere (Bron: Gemeente Bergen op Zoom)

De terre bestaat momenteel uit een vlakke akker. De westelijke begrenzing is niet meer zichtbaar nadat in 1779-1784 de keelzijde was verwijderd. De maaiveldhoogte ligt rond 4.00 meter +NAP. Volgens de doorsnede-tekeningen in het bestek van 1779 was de maaiveldhoogte toen vrijwel gelijk.

4. Eerdere waarnemingen

De terre van Fort de Roovere is in het verleden intensief belopen door amateurs met metaaldetectoren. Drie daarvan hebben al hun vondsten gemeld bij de gemeente Bergen op Zoom; van deze vondsten bestaat een kleine catalogus. Ze omvatten munten, gespen, kogels, etcetera, daterend van de 17de tot de 20ste eeuw[3].
Voor zover bekend zijn er nooit eerder graafwerkzaamheden uitgevoerd met het doel om resten van bebouwing te vinden. Evenmin bestaan er meldingen van boeren uit de omgeving over resten van funderingen. Dat was ook niet bekend bij wijlen dhr. J.Sinke, die veel onderzoek naar het fort en zijn militaire geschiedenis heeft verricht.

5. Aanpak van het onderzoek en onderzoeksvragen

Doel van het onderzoek was inzicht te krijgen in de aanwezigheid van sporen van bebouwing en terreininrichting van de terre, zonder deze sporen geheel te vernietigen of al te veel te beschadigen.

Uitgaande van de veronderstelling, dat de weergegeven bebouwing op de kaart uit de collectie Hingman redelijk waarheidsgetrouw is, werden de proefsleuven zo gegraven dat zij zoveel mogelijk dwars (van noord naar zuid) op de veronderstelde bebouwing zouden liggen. Op die manier zouden zowel de positie als de conserveringstoestand van de funderingen of funderingssporen inzichtelijk worden.

[3] Inventarisatie door Bruno Janson.

De onderzoeksvragen waren:

- zijn er sporen aanwezig van de vroegere bebouwing op Fort de Roovere?
- wat is de conserveringstoestand van de sporen?
- zijn deze sporen te relateren aan afzonderlijke gebouwen?
- is er sprake van een ongeschonden oppervlak uit de tijd van de bebouwing?
- kunnen de sporen gebruikt worden voor een verdere visualisatie op de terre?

Het onderzoek werd uitgevoerd in oktober 2008 door het cluster Monumenten en archeologie van de gemeente Bergen op Zoom. Met behulp van een mobiele kraan werden 9 proefsleuven op de terre aangelegd. De sleuven waren 4 meter breed en varieerden in lengte tussen 16 en 47 meter.
De sleuven werden laagsgewijs aangelegd waarbij steeds tussendoor met de metaaldetector het vlak werd belopen. De gemiddelde diepte van de sleuven bedroeg 35 cm.
De sleuven en sporen werden met behulp van GPS ingemeten door de landmeters van de gemeente Bergen op Zoom.

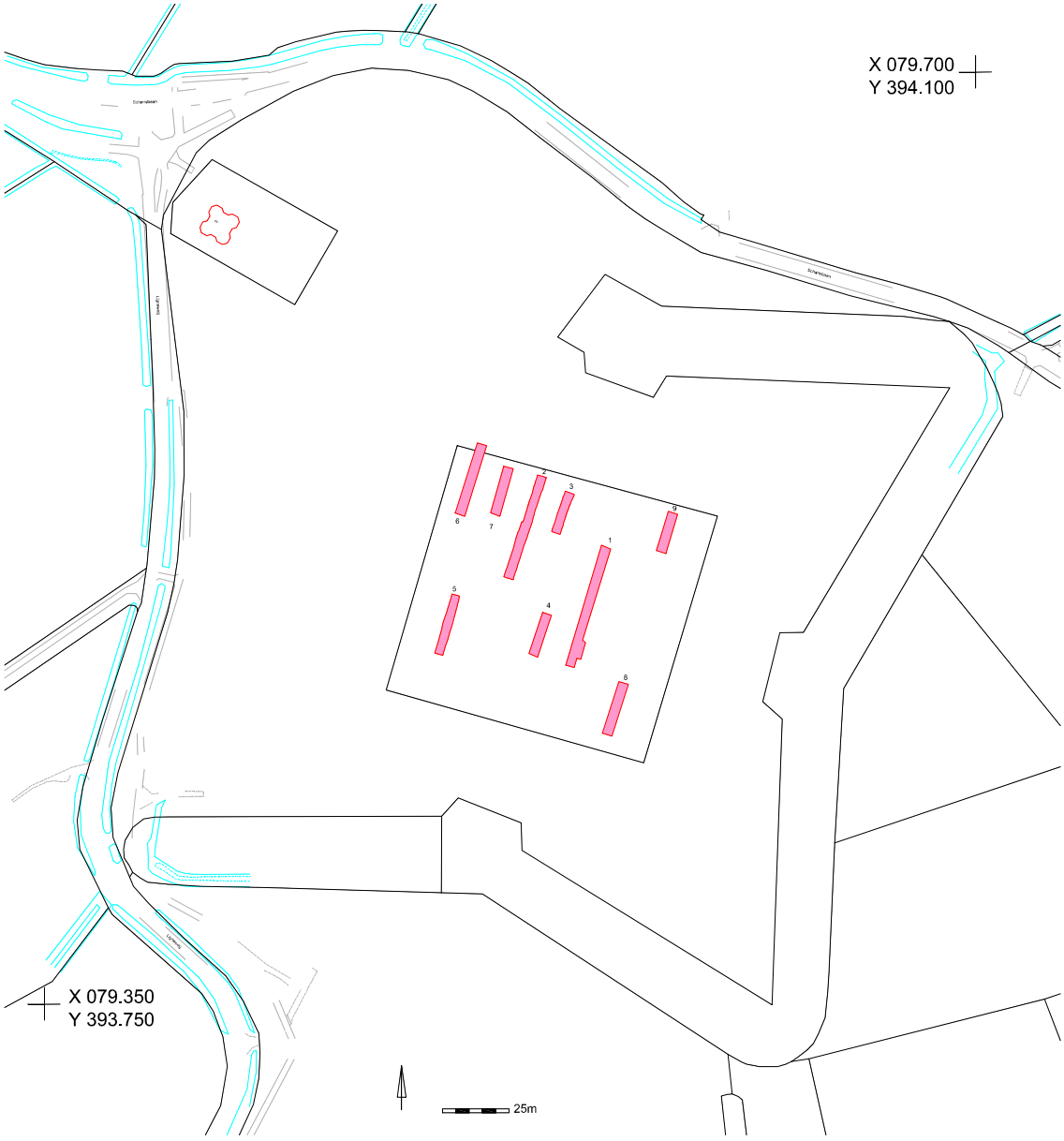

Afb.10. Positie van de proefsleuven op de kadastrale ondergrond.

6. De sporen

De gevonden sporen worden hieronder op volgorde behandeld.

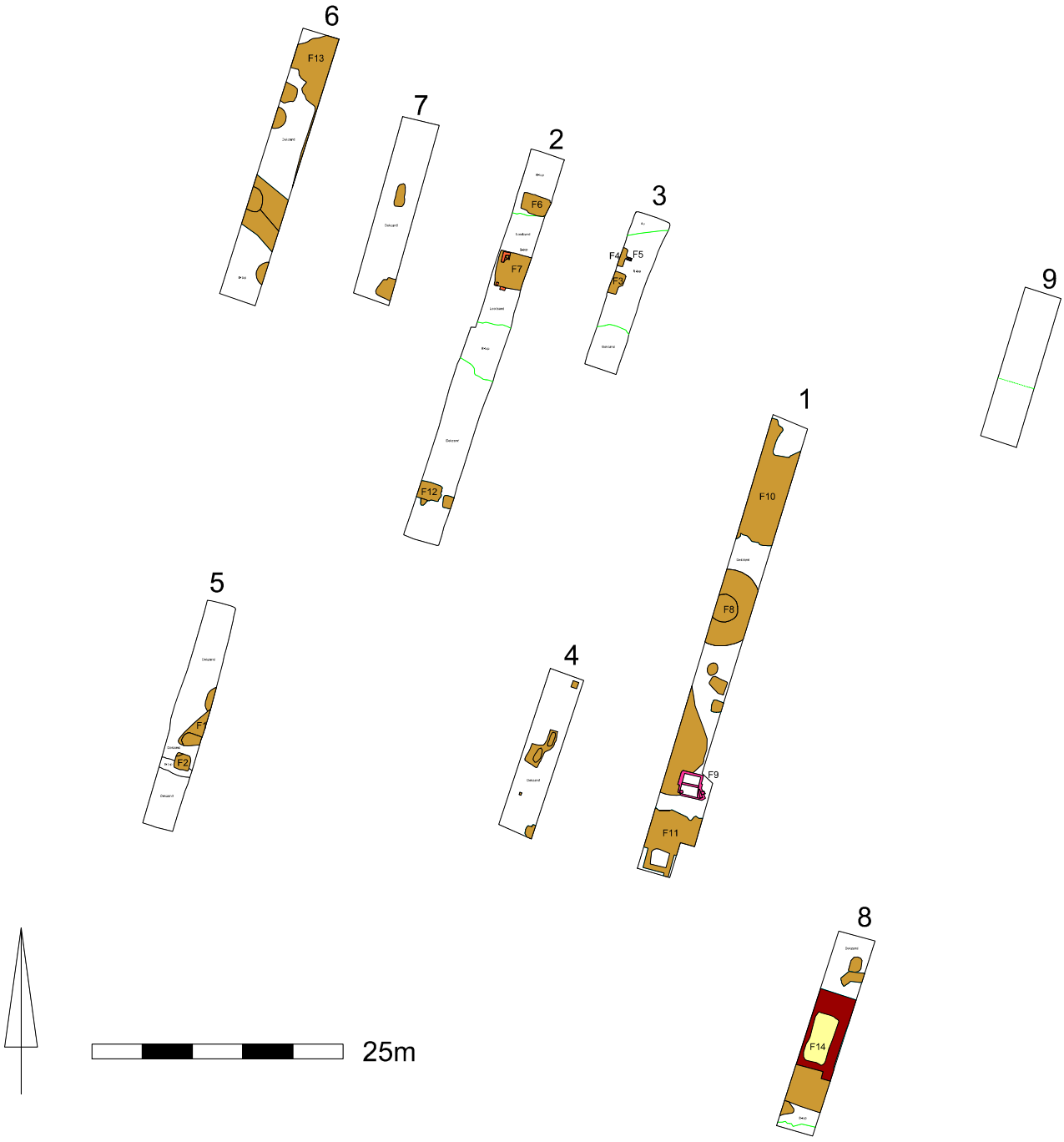

Afbeelding 11. Alle sporen in de proefsleuven (overzicht)

Sleuf 1

In deze 47 meter lange sleuf werden sporen van diverse structuren gevonden. Ze tekende zich af onder de akkerlaag op gemiddeld 45 centimeter diepte vanaf het huidige maaiveld (die ligt op 4.00 tot 4.15 +NAP). Deze opbouw was bij vrijwel alle sleuven hetzelfde: een akkerlaag van verploegd bruinzwart zand op de natuurlijke ondergrond van geel zand. In dit zand tekenden zich her en der puinsporen, kuilen of funderingsresten af.

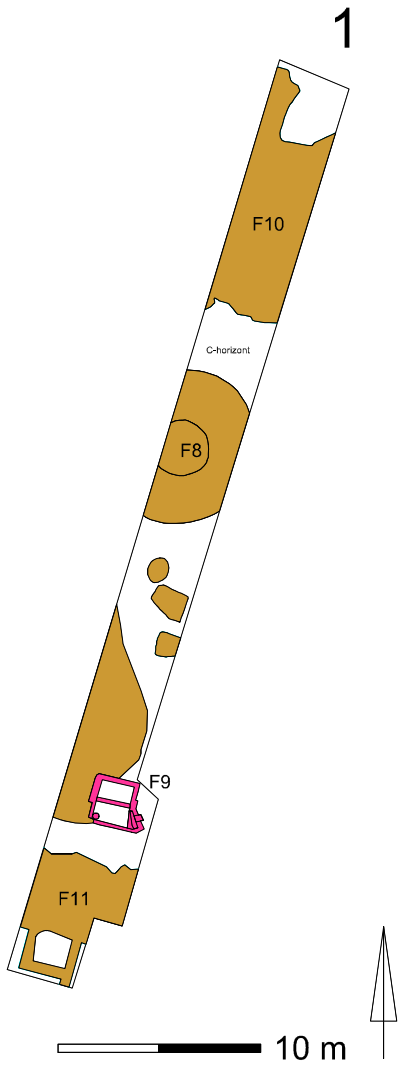

Afb.12. Proefsleuf 1

In het midden bevond zich een waterput (F8), gekenmerkt door een grote ronde insteek (de kuil die gegraven werd om de put te zetten) en de put zelf, die waarschijnlijk uit houten tonnen was opgebouwd maar waarvan niets over is. De put is ooit buiten bedrijf gesteld en gedempt met baksteenpuin. Scherven in de insteek waren van rood aardewerk en Rijnlandse steengoed en dateren de aanleg van de put in de periode 1675-1725.

Ten noorden van de put bevond zich een grote ingraving (F10), eigenlijk bestaande uit een reeks van kleine kuilen en inspittingen. Scherven hieruit dateren uit de periode 1700-1750.

Ten zuiden van de put werd een kleine kelder aangetroffen (F9). Het is een bakstenen constructie van 2,25 bij 2,45 meter, met een trap in de zuidoosthoek. Van de trap waren nog twee treden bewaard gebleven.
De vloer bestond uit platliggende bakstenen. In de zuidwestelijke hoek bevond zich een aardewerken ‘veegpot’. Dit is een gewone Bergse kookpot op drie poten, die werd hergebruikt en onder de vloer werd ingegraven.

De keldervloer lag slechts 50 cm onder het vlak, hetgeen wil zeggen dat een groot deel van het keldertje verdwenen is. Het gaat hier zeker om een zogenaamde trapkelder: een kelder die half was ingegraven en half boven het toenmalige vloerniveau stak.
De steenformaten (4½ x 9 x18 cm) wijzen op een bouwperiode in de 17de eeuw, maar de veegpot dateert van na 1700. Deze kan uiteraard later zijn aangebracht.
In een latere fase werd de kelder verkleind door het opmetselen van een tussenmuur, waarna alleen de zuidelijke helft in gebruik bleef. De stenen van die muur (4 x 8 x 17 cm) dateren uit de 18de eeuw.

De grond waarmee het zuidelijke gedeelte van het keldertje werd dichtgegooid, bevatte stukken vensterglas en vensterlood, ongetwijfeld afkomstig van het gebouw boven de kelder.

Ten zuiden van de kelder bevond zich een ingraving of spoor van grijs zand met een opvallend hoekige structuur (F11). Enkele scherven hieruit dateren uit de periode 1700-1750.

Afb.13 en 14. Het keldertje F9 vanuit oostelijke richting.

Sleuf 2

In het grootste deel van deze sleuf werden geen sporen gevonden. Onder de akker tekende zich de verschillende lagen van een humuspodzol af, bestaande uit mineraalrijk zand ('oerlaag') en een uitgeloogde witte zandlaag daarboven. Ze tonen aan dat het maaiveld enkele eeuwen terug nauwelijks hoger heeft gelegen dan nu het geval is. Bovendien tonen ze aan dat het fortterrein deel uitmaakt van een lage heuvel, waarvan het hoogste punt in het midden van de terre lag.

Geheel zuidelijk bevonden zich een paar rechthoekige kuilen (F7). Scherven daaruit dateren uit de periode 1700-1750.

In het noorden van de sleuf lagen de resten van een kleine rechthoekige kelder met een breedte (N-Z) van 3,40 meter. Van het muurwerk werd alleen de noordwestelijke hoek in het zicht gebracht. De kelder had een vloer van

platliggende bakstenen. Een vierkante uitsparing zal gediend hebben als veegput. Van het opgaande werk was slechts 50 cm bewaard. Ook hier gaat het om een trapkeldertje dat half in de grond verzonken lag.
Het steenformaat (4 x 8½ x 18 cm) duidt op een bouw in de 17de of 18de eeuw.

Een opvallende vondst is een aantal scherven van een mortiergranaat, die uit de resten van de kelder kwam. Deze dateert waarschijnlijk van het beleg in 1747.

Ten noorden van de kelder bevond zich een rechthoekige kuil, gevuld met baksteenpuin (F6).

Sleuf 3

Deze korte sleuf leverde slechts twee kuilen op, die met puin waren gevuld (F3 en F4). Eén scherf van een steengoed kan dateert uit de 18de eeuw. Naast de kuilen bevond zich een kleine bakstenen structuur (F5), waarschijnlijk de resten van een gootje. Er was maar één steenlaag van over. Het spoor lag niet in het verlengde van de kelder F7 in sleuf 2.

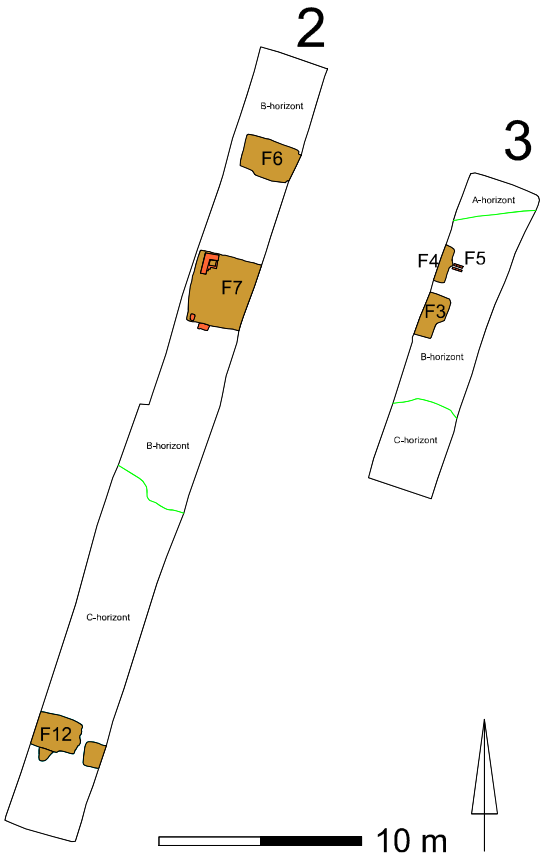

Afb.15. Sleuven 2 en 3.

Sleuf 4

Deze korte sleuf werd parallel naast het zuidelijke deel van sleuf 1 aangelegd. Er werden maar twee duidelijke sporen gevonden: kleine kuilen met bruin zand en concentraties van kalk.
Verder werden nog enkele kleine grijze kuilen waargenomen.
Deze sporen leverden geen dateerbare vondsten op.
In deze sleuf helde het natuurlijke oppervlak in zuidelijke richting af. De daling bedroeg 35 cm over 5 meter. Dit suggereert dat de terre precies op de top van een heuvel was geprojecteerd.

Sleuf 5

Deze sleuf bevatte twee grillig gevormde kuilen (F1 en F2) die gevuld waren met bruin zand en puin. F1 had ook een dunne laag van 'beer': organisch afval dat waarschijnlijk afkomstig is uit een latrine.
Een deel van F1 en F2 is onderzocht op vondstmateriaal. In de vulling bevonden zich vrij veel vondsten, zoals een schaar, manchetknopen, een onderdeel van een muntbalans, een fragment van een benen naaldenkoker, fragmenten van majolica, faience en vensterglas. Een tabakspijp dateert uit de periode 1708-1727. De meeste vondsten horen thuis in de periode 1725-1750 (zie bijlage achterin dit rapport).
Opmerkelijk is de vondst van een vuurstenen voorwerp in F2: een spitsje uit het Mesolithicum (8800-5300 v.Chr.). Het kan door opspit in de kuil terecht zijn gekomen. Uit de omgeving van Fort de Roovere zijn meer vindplaatsen uit de steentijd bekend.

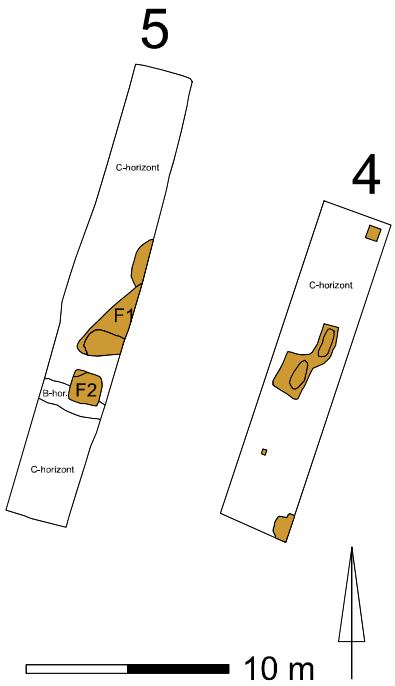

Afb.16. Sleuven 4 en 5.

Sleuf 6

Dit is de meest westelijke sleuf, met een lengte van 27 meter. De diepte was 50 tot 60 cm.
De sleuf leverde diverse kuilen en sporen op, die een vrij grillig verloop hadden. Bovendien was hun aftekening slecht zichtbaar omdat de ondergrond uit rul stuifzand bestond dat zich nauwelijks liet schaven.
In het zuidelijk deel bevonden zich twee parallelle banen met grijs zand, zonder dateerbare vondsten.

In het noordelijke deel lag een grote met grijs zand gevulde kuil (F13), die aansloot op een spoor van baksteenpuin, dat langs de oostkant van de sleuf liep. Mogelijk gaat het om de resten van een uitgebroken muur. Uit de kuil F13 kwamen relatief veel aardewerkfragmenten: resten van rood aardewerken kookpotten, majolica borden en kommen en tabakspijpjes. Ze dateren uit de periode 1675-1700 en zijn de oudste vondsten van de terre.

Sleuf 7

Deze sleuf, parallel aan sleuf 6, leverde vrijwel geen sporen op. Wel werden er tijdens het verdiepen scherven verzameld die boven het schone gele zand lagen: rood aardewerk, steengoed en vensterglas. Ze dateren eveneens uit de periode 1675-1700.

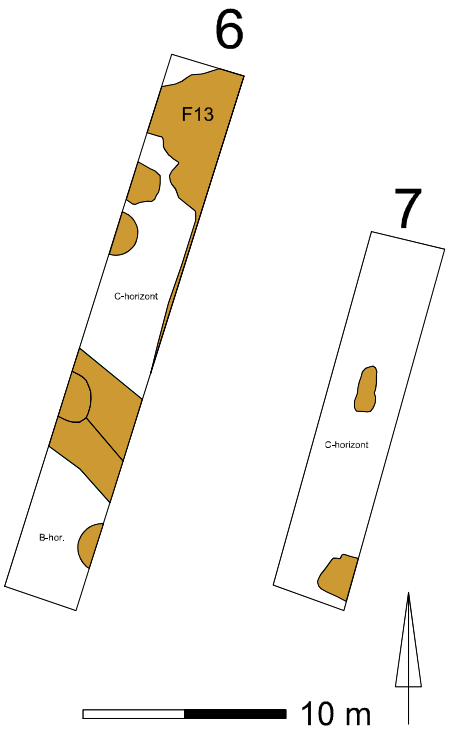

Afb.17. Sleuven 6 en 7.

Sleuf 8

Deze sleuf werd aangelegd in de zuidoostelijke hoek van de terre. De sporen bevonden zich op 40 cm onder het maaiveld. In het midden van de sleuf bevond zich een grote rechthoekige structuur, gevormd door puin van bakstenen en dakpannen rondom een rechthoekig vlak van relatief schoner, maar wel antropogeen geel zand. Een steekproef toonde aan dat het om een diepe structuur ging, waarvan de onderkant minstens een halve meter diep reikte. Het puin doet vermoeden dat hier diep gefundeerde muren zijn uitgebroken. Helaas werden er geen dateerbare vondsten aangetroffen.

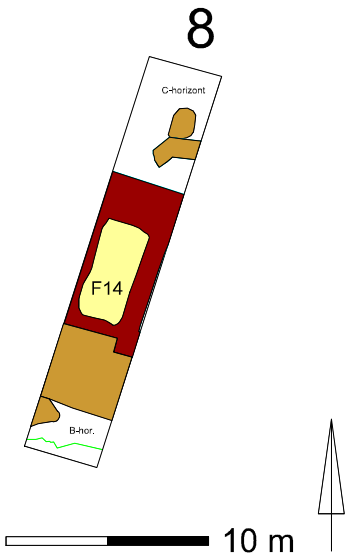

Afb.18. Sleuf 8.

Ten zuiden van het puinspoor bevond zich een spoor van grijs zand, met een rechte zuidelijke grens. Dit zand bevatte vondstmateriaal uit de periode 1650-1750.
Aangenomen wordt dat deze sporen te maken hebben met het kruithuis dat in de hoek van de terre heeft gestaan.

Sleuf 9

Deze sleuf werd aangelegd in de noordoostelijke hoek van de terre.
Het meest opmerkelijke van deze sleuf was de afwijkende diepte van het natuurlijke oppervlak: op ruim 1,50 meter onder het huidige maaiveld. Daarboven bevond zich een pakket van verspit geel zand.
Dit toont aan dat de noordoostelijke hoek van de terre werd aangelegd op de helling van een heuvel. Er was een ophoging nodig om het maaiveld op gelijke hoogte te krijgen met de rest van de terre. Tussen sleuf 1 en sleuf 9, over een afstand van 17 meter, daalde het oorspronkelijke loopvlak behoorlijk.

Verder werden er geen sporen in deze sleuf waargenomen.

7. Conclusies

De gevonden sporen zijn minder talrijk dan aanvankelijk werd verwacht. Ze bestaan overwegend uit kuilen en inspittingen met grillige vormen. De beide kelderresten F9 en F7 zijn de enige aangetroffen restanten die duidelijk behoren bij de bebouwing op het fort. Deze bebouwing was gedeeltelijk van steen. Aangezien het om twee trapkeldertjes gaat, zullen deze stenen gebouwen ook verdiepingen hebben gehad.
Het maaiveld lag destijds gelijk aan of iets hoger dan de huidige situatie. Op veel plaatsen werden ploegsporen aangetroffen in het gele zand. Het ploegen heeft waarschijnlijk veel ondiepe funderingen vernield.
Er zijn verder nergens stenen funderingen in situ aangetroffen. Ook zijn er geen paalkuilen (ingegraven palen) van houten gebouwen gevonden. Deze techniek werd overigens in de 17de en 18de eeuw niet meer toegepast.

De sporen van het onderzoek zijn gecombineerd met een gedigitaliseerde ondergrond van de kaart uit de collectie Hingman. De grenzen van de terre en de hoofdwal zijn als referentie gebruikt.
Hieruit blijkt dat een aantal sporen waarschijnlijk wel gekoppeld kan worden aan de bouwvolumes op de kaart (zie afbeelding 19).

De kelder F9 en het zuidelijk daarvan gelegen spoor F11 passen precies binnen de breedte van het zuidelijk lange gebouw. Deze wordt geïnterpreteerd als een soldatenbarak. Tenminste het meest oostelijke deel daarvan was dus in steen opgetrokken.
Kelder F7 past binnen de contouren van het gebouw tegen de noordzijde van de terre, dat als officierswoning wordt geïnterpreteerd. Het valt zelfs gelijk met de westelijke wand daarvan.
Het vreemde gootje F5 valt samen met de noordelijke wand van een deel van deze officierswoning.

Spoor F12 valt gelijk met de zuidelijke wand van de noordelijke barak. De waterput F8 zou net buiten deze barak gelegen hebben.

Behalve deze sporen zijn er verder geen sporen die gerelateerd kunnen worden aan de contouren van de bebouwing. Op plaatsen waar funderingen verwacht konden worden, ontbreken ze juist.

Er zijn bovendien sporen die op een afwijkende plaats lijken te liggen. Het langgerekte puinspoor tegen de oostzijde van sleuf 6 is waarschijnlijk een uitbraaksleuf van de westelijke muur van het gebouw dat op de kaart in de noordwestelijke hoek van de terre gepositioneerd is. Het verschil bedraagt echter ruim 5 meter. Ofwel de weergave op de 18de eeuwse kaart is onnauwkeurig, of het gaat om een andere niet afgebeelde bouwfase.

Ook de resten van het veronderstelde kruithuis in de zuidoostelijke hoek van de terre (sleuf 8) komen niet goed overeen met de plaats op de kaart. De breedte van dit gebouw (van noord naar zuid) komt echter weer wel goed overeen met de afmetingen van de puinstructuur. Ook hier zijn twee mogelijkheden: of de aanduiding op de kaart is onnauwkeurig, of er is sprake van meerdere bouwperioden.

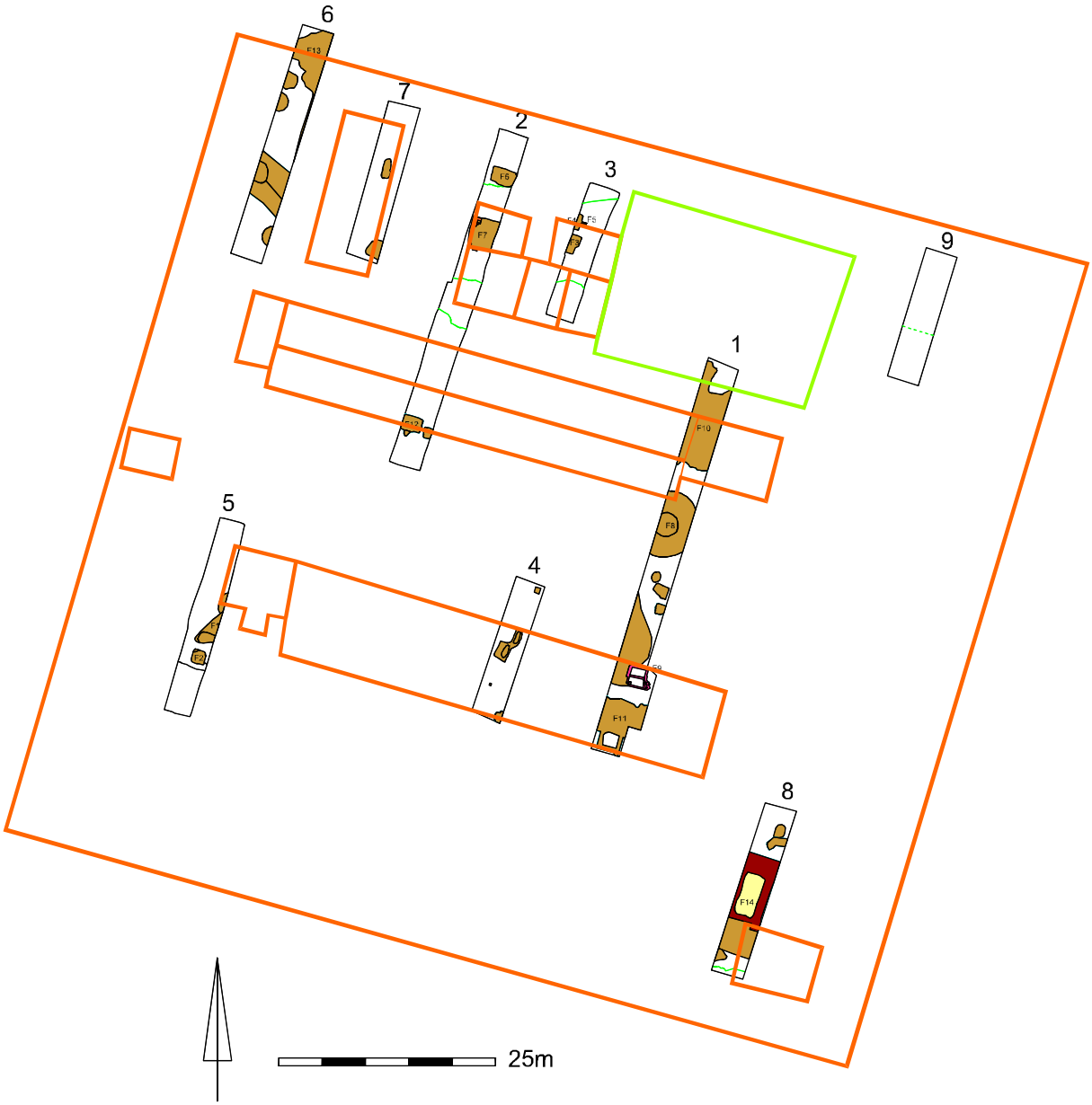

Afb.19. Projectie van de sporen op de contouren van de bebouwing, zoals weergegeven op de kaart uit de collectie Hingman (vergelijk afb. 6).

Verder zijn er geen sporen gevonden van een (stenen) kerkgebouw op het oostelijke einde van de noordelijke barak. Er kan een simpele kerkruimte geweest zijn, maar die heeft dan niet de vorm gehad van de gebruikelijke kerken met een afgezonderd koorgedeelte.

De concentratie van afval in de kuilen F1 en F2 ligt opmerkelijk dicht bij de aanbouw aan het westelijke einde van de zuidelijke barak. Dit kan er op duiden dat hier een separaat gebouwtje, misschien een latrine, heeft gestaan.

Het onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat er door het vele ploegen veel informatie over de gebouwen verloren is gegaan. De belangrijkste reden daarvoor is waarschijnlijk het feit dat de bebouwing op het fort relatief licht was gefundeerd. Te denken valt aan ondiepe funderingen van baksteen “op staal”, waarop dunne stenen wanden hebben gestaan. De ondergrond bestond uit natuurlijk zand, dat draagkrachtig genoeg was.
Als deze funderingen op het maaiveld lagen of enkele tientallen centimeters daaronder, dan is door het ploegen de ondergrond helemaal overhoop gehaald en zijn deze funderingen uit hun verband geraakt. In een dieper vlak vindt men er dan niets van terug. Ook het feit dat er jarenlang zoveel metaalvondsten aan het oppervlak lagen, bewijst dat er veel van het oude loopvlak verstoord is.
De vondst van veel dakpanfragmenten over de hele terre is een aanwijzing dat de daken met pannen gedekt waren. Ook werden er veel fragmenten van vensterglas en lood gevonden.

Een andere reden voor het ontbreken van funderingssporen kan het hergebruik van bouwmateriaal zijn. Vooral in de economisch slechte 19de eeuw werd veel bouwmateriaal uit de vestingwerken uitgebroken om opnieuw te gebruiken. Dit is vastgesteld in de binnenstad van Bergen op Zoom. Op Fort de Roovere zal het uitgraven van de funderingen waarschijnlijk nog veel gemakkelijker zijn geweest dan in de stad. De metselspecie van dit soort gebouwen was meestal van een slechte kwaliteit, vergeleken met die van de vestingmuren.
Het feit dat het veronderstelde kruithuis in sleuf 8 diep is uitgebroken, ondersteunt deze theorie. Het puin in de sleuven bestaat uitsluitend uit baksteenfragmenten. Er zijn nauwelijks hele stenen aangetroffen. Het onbruikbare materiaal lijkt te zijn teruggestort.

8. Beantwoording van de onderzoeksvragen

- Zijn er sporen aanwezig van de vroegere bebouwing op Fort de Roovere?

  Er zijn inderdaad sporen van bewoning en bebouwing op de terre gevonden, maar hun onderlinge samenhang is nog grotendeels onduidelijk.

- Wat is de conserveringstoestand van de sporen?

  De sporen van de keldertjes zijn redelijk gaaf bewaard. Ze werden na het onderzoek weer met zand afgedekt. De overige sporen bestaan voornamelijk uit kuilen van verschillende diepte. Het is nog onvoldoende duidelijk hoeveel ervan te maken hebben met constructies op de terre. Het is mogelijk dat er nog meer (puin)funderingen kunnen worden aangetroffen. Die kans is het grootste op de plaatsen waar de natuurlijke heuvel afhelde: de uiterste zuid- en noordzijde. Daar was de grond kunstmatig opgehoogd en dus minder draagkrachtig. Er waren iets diepere funderingen nodig.

- Zijn deze sporen te relateren aan afzonderlijke gebouwen?

  De keldertjes en sommige van de kuilen en puinsleuven lijken gekoppeld te kunnen worden aan de barakken en de officierswoning. Om een duidelijker beeld te krijgen, zou er een groter oppervlak moeten worden blootgelegd. De samenhang van de sporen is nu te gering.

- Is er sprake van een ongeschonden oppervlak uit de tijd van de bebouwing?

  Nee, het oorspronkelijke oppervlak is verploegd tot een diepte van 30 tot 40 cm onder het maaiveld. Alleen diepere structuren zijn bewaard gebleven.

- Kunnen de sporen gebruikt worden voor een verdere visualisatie op de terre?

  Sommige sporen, zoals de keldertjes en de waterput kunnen een rol spelen in verdere permanente visualisatie, mits er beschermende maatregelen worden genomen. Mogelijk kunnen ook de resten van het

kruithuis als uitgangspunt dienen voor een visualisatie. Daarvoor moeten de sporen eerst verder blootgelegd worden.
Het is uiteraard mogelijk dat er nog meer sporen zoals kelders en diepe structuren op de terre liggen.

9. Aanbevelingen

De ondergrond van de terre bevat sporen van bebouwing en bewoning op het fort die dateren van de 17de tot en met de 19de eeuw. Helaas lijken de contouren van de bebouwing niet goed bewaard gebleven. Er zijn goede overeenkomsten met de 18de eeuwse plattegrond, maar ook afwijkingen geconstateerd. Het is nog niet duidelijk of de 18de eeuwse kaarten volledig op werkelijkheid berusten.
Om een beter beeld te krijgen, zou een groter oppervlak blootgelegd moeten worden. Het is mogelijk dat de diverse puinkuilen en ingravingen in een groter oppervlak meer samenhang zullen vertonen. Ze kunnen een weerslag geven van het uitbreken en verwijderen van de voormalige bebouwing en indirect de vorm ervan weergeven. De proefsleuven zijn daarvoor eigenlijk te klein.
Verder is er nog geen onderzoek gedaan naar de poterne die in de noordelijke wal moet hebben gezeten en die toegang naar de terre gaf, evenmin naar de toegangspoort in de westelijke (thans verdwenen) wal.
Dit zou alsnog moeten gebeuren.

Aanbevolen wordt om in de toekomst geen diepe verstorende graafwerkzaamheden op de terre uit te voeren en de archeologische sporen in situ te beschermen.

Wat betreft de versterking van de cultuurhistorische beleving van de terre zijn er verschillende opties:

1. Geen verder onderzoek. De terre wordt ingericht als grasweide. Met lage plateaus van zand en/of beplanting wordt de voormalige bebouwing gemarkeerd. De tekening uit de collectie Hingman (zie afbeelding 6) bepaalt de inrichting. De officierswoning wordt met lichte materialen opgetrokken op de plaats volgens de 18de eeuwse tekening.

2. Vervolgonderzoek door middel van een ‘beperkte’ opgraving. De bouwvoor wordt van de terre verwijderd en alle sporen worden in het zicht gebracht en ingemeten. Zo wordt kennis over de inrichting van de terre vergaard. De sporen worden vervolgens niet (zoals bij een gewone opgraving) gecoupeerd en uitgegraven, maar alleen zo goed mogelijk gedateerd en in situ gelaten. Na het onderzoek wordt de bouwvoor teruggestort.
   Met deze archeologische informatie wordt de terre ingericht: door middel van gras, beplanting en andere materialen die de vorm van de gebouwen markeren. De officierswoning wordt met lichte materialen opgetrokken op de plaats waar die volgens de opgraving moet hebben gestaan.

3. Vervolgonderzoek door middel van een ‘beperkte’ opgraving. De bouwvoor wordt van de terre verwijderd en alle sporen worden in het zicht gebracht en ingetekend. Zo wordt kennis over de inrichting van de terre vergaard. De sporen worden vervolgens niet (zoals bij een gewone opgraving) gecoupeerd en onderzocht, maar alleen zo goed mogelijk gedateerd en in situ gelaten. Na het onderzoek wordt de bouwvoor teruggestort.
   De duidelijkste sporen, zoals de trapkeldertjes en mogelijk ook de uitbraaksporen van het kruithuis, worden echter niet opnieuw met zand overdekt. Zij worden permanent in het zicht gelaten door middel van een transparante afdekking of een (nader te bepalen) fixatie waardoor ze beschermd zijn tegen weersinvloeden en vandalisme.
   De officierswoning wordt met lichte materialen opgetrokken op de plaats waar die volgens de opgraving moet hebben gestaan. Eventuele sporen onder de woning kunnen dan inwendig permanent worden geëxposeerd, bijvoorbeeld met een transparante afdekking onder de vloer.

10. Literatuur

(specifiek over de inrichting van Fort de Roovere)

Belonje, J., 1955, Het fort Rovers of (De) Rovere

Sinke, J., 1993, Kroniek van de Roovere 1628-1993.

Sneep, J. et.al., 1982, Vesting, Vier eeuwen vestingbouw in Nederland, Stichting Menno van Coehoorn.

Sneep, J. et.al., 1966, Atlas van historische vestingwerken in Nederland; Noord-Brabant, Stichting Menno van Coehoorn.

Vermunt, M., 2008, Archeologische inventarisatie van het zuidelijke deel van de West-Brabantse Waterlinie (Archeologische rapporten Bergen op Zoom, deel 8).

11. Bijlagen

Bijlage 1: afbeeldingen van enkele vondsten

Mesolitische spits uit spoor F2

Vuurketsen, 17de-18de eeuw

Uniformknopen, 17de-18de eeuw

Schedemondbeschermer, 18de eeuw

Veegpot uit kelder F9

Bijlage 2: sporenlijst

Nr	Soort	Omschrijving	Steenformaten	NAP-hoogte	Datering
1	Afvalkuil	Ovaalvormige ingraving in het dekzand midden in sleuf 5. Zeer grillige onderzijde. Aan de noordzijde een berige vulling van ca. 20 cm diep, daaronder verspit zwartgrijs zand.		Bk: 340+	18b
2	Ingraving	Vierkante ingraving in sleuf 5, rechte wanden en vlakke bodem. Vulling van verspit zwart en grijs zand. Dunne beerlaag bovenin.		Bk: 335+	18b
3	Puinkuil	Grillige ingegraven puinkuil. Deels in het westprofiel van sleuf 3.		Bk: 345+	18
4	Puinkuil	Vierkante puinkuil. Deels in het westprofiel van sleuf 4. Gootje F5 lijkt hierop uit te komen.		Bk: 344+	18
5	Gootje	Gootje van twee parallel lopende halfsteens muurtjes in sleuf 3. Slechts 1 steenlaag dik. Geen resten van een vloer o.i.d. aanwezig.	4 x 7 x 16 cm	Bk: 345+	18
6	Puinkuil	Rechthoekige puinkuil in het noorddeel van sleuf 2.		Bk: 344+	18
7	Kelder	Restant van grotendeels uitgebroken kelder in sleuf 2. Overgebleven gat is opgevuld met slooppuin. In de noordwesthoek is nog enig muurwerk aanwezig. De noordwesthoek bevat tevens de resten van een van op hun kant staande bakstenen gemetselde schrobput. Onderkant is niet waargenomen. In oostelijke richting lijkt de muur te verdwijnen. In het vlak zijn in de zuidwesthoek ook nog enige muurbrokjes zichtbaar. Het geheel bestaat uit regelmatig werk van rode en oranje rossige bakstenen in zachte grijswitte kalkspecie. Pleister op de binnenzijde.	4x 8½ x 18cm	Bk: 355+	18
8	Waterput	Grote waterput in sleuf 1met trechtervormige insteek. De kern van de waterput is gevuld met grof puin en scherven. Niet duidelijk is of het een tonput dan wel een gemetselde put betreft. Diameter kern bedraagt 2,75 meter, de diameter van de gehele insteek bedraagt 7,65 meter.		Bk: 363+	17d – 18a (insteek)
9	Kelder	Vierkante kelder in sleuf 1 met in de zuidoosthoek een wenteltrapje. Drie treden resteren. De onderste trede bestaat geheel uit baksteen; de andere twee zijn in Gobertange uitgevoerd. De muren bestaan uit regelmatig steens werk van roodbruine en zalmrose baksteen in zachte witte kalkspecie. Pleister op binnenzijde. Een brede steunbeer(?) aan westzijde. Vloer van platliggende en staande bakstenen in zand, zeer rommelig. Grape als veegpot ingegraven in de noordwesthoek. F9 is in een later stadium verkleind door de bouw van een muurtje in het midden. De scheidingsmuur bestaat uit steens metselwerk van oranjerode bakstenen in matig harde gele kalkspecie. Geen pleister. De oorspronkelijke binnenmaat bedraagt 1,65 x 2,00 meter. Deze is later verkleind naar 0,9 x 1,70 meter.	Muur: 4½ x 9 x 18 cm Vloer: 4½ x 9 x 18 cm Scheidingsmuur: 4 x 8½ x 17 cm	Bk: 367+ Vloer: 315+	17B
10	Ingravingen	Cluster van ondiepe grillige kuilen in het noorddeel van sleuf 1. Vulling van lichtgrijs zand.		Bk: 368+	18A
11	Ingraving	Grillige ingraving aan zuidkant van sleuf 1. Gaat naar zuid over in smalle hoekige greppel. Vulling van verspit grijs zand.		Bk: 360+	18A
12	Ingraving	Rechthoekige ingraving in zuiddeel van sleuf 2. Deels in westprofiel. Vulling van bruin zand met grof puin.		Bk: 360+	18A
13	Ingraving	Grillige ingraving in noorddeel van sleuf 6. Heeft een zeer langgerekte met puin gevulde uitloper naar zuid. Vulling van zeer fijn stuifachtig grijs zand.		Bk: 348+	17d

Nr	Soort	Omschrijving	Steenformaten	NAP-hoogte	Datering
14	Puinfundering	Grote rechthoekige puinfundering over de gehele breedte van sleuf 8. Bestaat in het midden uit een pakket van zeer fijn, compact wit zand met rondom puin. Brokken rode baksteen en specie van uitgebroken muurwerk.		Bk: 410+	18?

Colofon

Dit is een uitgave van de Gemeente Bergen op Zoom, sector Ruimtelijke Ontwikkeling en Beheer, afdeling Bureau Bedrijvigheid, Toerisme en Vergunningen, cluster Monumenten en Archeologie.
Gegevens uit deze publicatie mogen gebruikt worden indien eerst toestemming is gevraagd aan de uitgever.

Titel:	Archeologische rapporten 13: Inventariserend Archeologisch Onderzoek "Terre van Fort de Roovere"
Auteur:	M.J.A. Vermunt
Tekeningen:	A.van der Kallen, M.J.A. Vermunt.
Foto's:	Eigendom gemeente Bergen op Zoom, tenzij anders vermeld
Plaats, datum:	Bergen op Zoom, februari 2009
NUR:	682
ISBN-13:	978-90-78106-07-4